

***Little-known ucrainistic manuscript of A.V. Florovsky:
introduction into the historiographic context***

In this article a little-known review on the monograph of the Nizyn historian G. Maksymovych is introduced to the historiographic context. This review was prepared for the Russian Academy of Sciences by the Odessa historian A. Florovsky in 1917-1918 in connection with representation of the book of G. Maksymovych on the count Uvarov award.

УДК 94(477):356/357-058.229:32.019.5 "19"

Ігор Стамбол

**УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ СПАДЩИНІ
ІДЕОЛОГІВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ ХХ ст.**

У статті на базі ідеологічних і геополітичних творів теоретиків українського націоналізму висвітлено і проаналізовано їхні погляди на історію українського козацтва, а також його місце в історичному процесі.

На початку ХХ ст. відбулась значна трансформація української національної ідеї. Якщо у ХІХ ст. переважали різноманітні федералістські та автономістські концепції, то вже до 20-х рр. ХХ ст. відбувся поступовий перехід до самостійництва. Водночас почався процес становлення націоналізму як однієї з основних течій українського визвольного руху. Це не могло не позначитися на українській історичній науці – почався перехід від народницького до державницького напрямку в історіографії. До його засновників дослідники відносять насамперед М. Грушевського, Д. Дорошенка (відомих федералістів), В. Липинського та С. Томашівського. Проте не можна виключати із переліку причетних до створення державницького напрямку в історіографії осіб, які часто мали більший успіх в поширенні своїх праць на історичну тематику порівняно із видатними та титулованими істориками. Мова йде про ідеологів українського націоналізму, чия публіцистична спадщина містить значну кількість досить ґрунтовних історичних розвідок. У деяких їхніх творах важко знайти історичні відомості, як наприклад в "Націократії" М. Сціборського. Це залежить від стилю написання і обсягів апелювання авторів. Одні, як М. Сціборський, апелювали до внутрішнього та зовнішнього положення країни і таким чином вибудовували власні концепції, інші – шукали шляхів вирішення нагальних проблем нації в історії та традиціях українців. Серед таких діячів варто згадати М. Міхновського, Д. Донцова, Ю. Липу й Є. Маланюка. Їхні історичні погляди містили чимало оригінальних ідей. Особливо це стосується таких найяскравіших періодів історії українських земель як княжа (ІХ – ХІV ст.) та козацька доба (ХV – ХVІІІ ст.).

Ідеологічні праці, будучи популярними і маючи великий вплив на формування політичних поглядів українського суспільства також певним чином нав'язували погляди ідеологів на роль українського козацтва

в історичному процесі. Тому є доцільним аналіз поглядів ідеологів українського націоналізму, що стосуються українського козацтва, на основі їхніх праць. А також визначення основних тенденцій розвитку ознак, притаманних державницькому напрямку української історіографії в ідеологічних працях першої половини ХХ ст.

Вказана проблематика лише побіжно висвітлена в історіографії. Історичні погляди даних діячів висвітлювалися побіжно в біографічних розвідках і без достатнього аналізу. Зокрема, в монографіях М.Сосновського і С.Квіта можна знайти деякі роздуми про історіософію мислителя³⁰⁹. М.Міхновський досліджується лише як політико-громадський діяч, а Ю.Липу і Є.Маланюка прийнято розглядати як літераторів чи культурознавців³¹⁰. Щоправда поглядам останнього на історію присвячено кілька розвідок³¹¹.

Микола Іванович Міхновський (1873–1924) у своїй праці 1900 р. “Самостійна Україна” прагнув довести легітимність ідеї відокремлення українських земель від Росії та обґрунтувати право української нації на власну державність. З цієї причини найбільше уваги він присвятив подіям, що власне й призвели до приєднання України до Московського князівства, а саме, Національно-Визвольній війні під проводом Б.Хмельницького, Переяславській раді та прийнятому на ній рішенню. В зазначеній праці він стверджував, що створена Б.Хмельницьким козацька держава була “справді державою з погляду міжнародного права”³¹². Таким статусом володіли українські землі на думку мислителя ще одного разу – за часів правління І.Мазепи. Проте в працях М.Міхновського не має уславленя гетьману. Він не вважав його основоположником антимосковського руху. На думку М.Міхновського, І.Мазепа був продовжувачем традиції, що склалася одразу після смерті Б.Хмельницького й отримала практичне значення за правління І.Виговського та П.Дорошенка³¹³.

Враховуючи соціальне становище в українських землях у другій половині XVII–XVIII ст., М.Міхновський вважав, що за Б.Хмельницького відбувалося постійне протистояння між козацькою верхівкою і українським народом. Цей міжстановий конфлікт полягав у тому, що гетьман і старшина сподівалися здобути незалежність, а народ мав за мету лише покращити своє соціальне становище³¹⁴. Тому на його думку, український народ в подіях 1648–1657 рр. повстав не проти Польщі, а проти

³⁰⁹ Квіт С. Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет: монографія. – К., 2000; Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. – Нью-Йорк, 1974.

³¹⁰ Турченко Ф. Микола Міхновський: життя і слово. – К., 2006.; Качкан В. Із жнив'я українського духу: (новий погляд на Юрія Липу). – Львів, 2002. – Вип. 9/10. – С. 357–376; Янчук О. Юрій Липа: одеський та варшавський періоди життя// Слово і час. – 2000. – № 11. – С. 17–19; Співець степової Еллади. – К., 2004.

³¹¹ Галайчук М. Історія України – очима Є.Маланюка//Овид: [Чикаго], 1957. – Лют.–берез.; Маланюкове історичне бачення: [До дня народж. поета-мислителя]//Українське слово. – 1994. – 19 січня.

³¹² Міхновський М. Самостійна Україна // Міхновський М. Самостійна Україна. Справа української інтелігенції. – К.:МАУП, 2007. – С.38.

³¹³ Там само. – С.42–43.

³¹⁴ Міхновський М. Справа української інтелігенції// Міхновський М. Самостійна Україна. Справа української інтелігенції. – К.:МАУП, 2007. – С. 120.

утисків польського панства, в саме проти кріпацтва. Крім того, М.Міхновський вважав, що саме народ став причиною об'єднання з московським царем, не зважаючи на безуспішну протидію з боку “великих патріотів того часу”: Б.Хмельницького, І.Богуна, І.Виговського³¹⁵. Така теза мислителя свідчить, про те, що він розумів значення і вагу в історичних процесах народних мас. Сприймав їх як темний і згубний чинник для держави в моменти революційних перетворень. Козацька старшина, за словами М.Міхновського, під час національно-визвольної боротьби діяла з “колосальним напруженням сил” аби зберегти хоча б частину автономії. Тому не дивно, що він часто називав у своїх працях козацьку старшину “українською старшиною”, а гетьмана – “головою нації”. У “Відкритому листі Революційної Української Партії до міністра внутрішніх справ Сіпягіна” М.Міхновський писав, що Росія не має продовжувати імперську політику стосовно України. Тому що вже одна імперія, а саме Річ Посполита, була зруйнована “одним сильним і міцним рухом нашої нації”³¹⁶. Тобто, на думку М.Міхновського, основною силою була нація, народ, а державотворчим і патріотично налаштованим було козацтво і його старшина. Після смерті Б.Хмельницького і його соратників, за його словами, відбувається виродження патріотизму в козацькій старшині, як наслідок нерозуміння позитивних сторін власної державності і втрати національної свідомості³¹⁷. Тому можна вважати характерним те, що наступний крок козацької старшини – перехід в стан російського дворянства оцінювався автором “Самостійної України” як зрада нею державних інтересів України.

Отже, погляди М.Міхновського, що стосувалися козацтва та історії України взагалі, можна умовно розмістити на межі народницького і державницького напрямків української історіографії. З одного боку, він надавав важливого значення козацьким ватажкам, як патріотам і захисникам державності, з іншого – звеличував роль народних мас у визначальних історичних подіях.

Естафету націоналізму в українській суспільно-політичній думці продовжив Дмитро Іванович Донцов (1883–1973). Спектр його праць надзвичайно різноманітний, тому зараз вони вивчаються і застосовуються в філософії, політології, літературознавстві та інших дисциплінах. На відміну від свого попередника в націоналістичній теорії, в обґрунтуванні власних ідей Д.Донцов апелював не до правових норм чи несправедливості соціального устрою. Його праці першої половини ХХ ст. переважним чином ґрунтувалися на волюнтаризмі і традиціоналізмі. Повернення українського народу до власних, корисних для національної справи традицій – чи не найголовніша мета яку автор переслідував. Тому, не випадково, він щоразу звертався до історії з метою пошуку відповідей і новітніх принципів для нових націєтворчих концепцій.

³¹⁵ Там само. – С.121.

³¹⁶ Відкритий лист Революційної Української Партії до міністра внутрішніх справ Сіпягіна // Українська суспільно-політична думка в 20 ст. Документи і матеріали. – Торонто, 1983. – Т.1. – С.73 – 74.

³¹⁷ Міхновський М. Справа української інтелігенції. – С.123.

З тієї причини Д.Донцов написав чимало ідеологічних і публіцистичних праць на історичну тематику.

Серед всіх описуваних та, інколи, міфологізованих ним історичних подій і явищ українське козацтво посідає провідне місце. Козацький стан для Д.Донцова не просто окремий тип міщанства і селянства, – це еліта, провідна верства, каста “лучших людей”. Тому він не погоджувався ні з якими теоріями про походження козаків з інших етносів. Козаки, на його думку, виникли як необхідна для захисту українських земель складова, яка була втрачена із згасанням руських князівських традицій. Саме тому Д.Донцов визначав засновником козацтва Дмитра Вишневецького, князя із старовинного шляхетного роду³¹⁸. Він вважав, що в час коли жорстокість була необхідною складовою існування і люди народжувалися характерні: невразливі, жорстокі – народжені для війни³¹⁹. Тому в козацькому середовищі виробилася сувора дисципліна. Цей надзвичайно дисциплінований прошарок суспільства вважав найголовнішою метою загальнодержавну справу. Інакше кажучи, Д.Донцов сприймав козацтво і його звичаї як витвір певної епохи. Таку оцінку ідеологом психології козацтва можна вважати дещо романтичною, проте це аж ніяк не свідчить про помилковість його сприйняття. Не можна не погодитися з тим що пошана до ієрархії існувала протягом віків, навіть поряд із волелюбством, яким відзначалося українське козацтво. Тому не слід одразу відкидати думку про те, що в тогочасному суспільстві дійсно могло бути, порівняно вище із сучасним, відчуття поваги до правил і звичаїв, які ґрунтувались на релігійних та військових засадах.

Ще одною з головних психологічних ознак Д.Донцов визначив аскетизм³²⁰. Це свідчить про сприйняття ним козацтва як ордену середньовічного зразка, глибоко-релігійного і саможертвовного. В його працях не зустрічається опису ставлення козацтва до Берестейської унії 1596 р., яку можна вважати одним із визначальних чинників посилення православної складової релігійності козацтва. Найвірогідніше, націоналістичний ідеолог вирішив обійти це питання, адже греко-католики становили основне ядро національно-свідомого середовища в Галичині.

Чимало уваги приділив Д.Донцов причинам піднесення і занепаду козацтва. На перший план у цих процесах він ставив причини пов'язані із психологічними і ментальними процесами в суспільстві. Утворенню козацтва сприяли, на його думку, два фактори: кінець розкладу старокнязівської литовсько-руської аристократії і початок занепаду польської шляхти, яка відігравала головну роль в полонізованих українських землях³²¹. Теоретик українського націоналізму вважав, що в той момент, коли козацтво відсунуло на другий план свої вузько кла-

³¹⁸ Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій // Д.Донцов. Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини. – К.:МАУПІ, 2005. – С.36.

³¹⁹ Там само. – С.46.

³²⁰ Донцов Д. Криза світової політики і наше завдання//Донцов Д. Хаос сучасності і молодь. – К., 1999. – С. 9.

³²¹ Донцов Д. Дух нашої давнини//Д.Донцов. Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини. – К.:МАУПІ, 2005. – С. 164

сові інтереси і взялося за справу нації, коли П.Сагайдачний, П.Могила та інші, переймаючи роль колишніх київських князів, виступили в обороні церкви й цілої нації, коли в них визріла думка про нову форму державницького утворення – тоді “її втілення в життя стало питанням часу”. Провідна верства “козацького панства” протрималася на головних позиціях близько 300 років. Надалі, за словами Д.Донцова, коли бундючні хмельничани, дорошенківці й мазепинці втратили свої панські ознаки, вони перетворилися на “служилоє малоросійське дворянство” іншої, чужої імперії³²². Простежити процес перетворення козацтва з провідної у другорядну верству можна на прикладі трьох маніфестів козацької старшини – 1763, 1767 і 1801 рр. Якщо в першому козацтво виступає як представник і захисник усього українського суспільства, то в наступних прослідковуються домагання лише вузькі станові домагання привілеїв.

Визначаючи політичну роль українського козацтва Д.Донцов зазначав, що саме козацькі повстання, що розпочалися після Люблінської унії, створили передумови для утворення козацької держави в середині XVII ст. Проте, на його думку, ідею боротьби за власну державу Б.Хмельницькому накинulo закріпачене селянство³²³. Д.Донцов за будь-якої можливості наголошував, що Б.Хмельницький відчайдушно намагався укласти союзні угоди з іншими державами, але через невдачу у цьому був змушений піти на унію з Москвою. Переяславський трактат, незважаючи на всі його згубні наслідки для української державності, був свідченням незалежності України. Д.Донцов був переконаний у майже столітньому існуванні незалежної України-Гетьманщини, адже умови Переяславської угоди поновлювалися в 1659 і 1728 рр., і залишалися дійсними до смерті Данила Апостола в 1734³²⁴ р. За цей час гетьмани намагалися всіляко відійти від унії (думка Д.Донцова) з Москвою, укладаючи договори з Османською імперією, Польщею та Швецією. Із останнім пов'язана діяльність чи не найвизначнішого, на думку Д.Донцова, українського гетьмана³²⁵. Тому і відбулося укладення союзу між Карлом XII й І.Мазепою. Тема, пов'язана із І.Мазепою дуже часто піднімалася Д.Донцовим. Адже гетьман був для нього прямим втіленням ідеї сепаратизму, на якій він наголошував, як на життєво необхідній в боротьбі за незалежність України. Гетьман І.Мазепа полишив усі свої привілеї, нагороди і багатства, задля звільнення України з-під Московії. Під час переходу на бік Швеції І.Мазепі було аж 70 років, що за словами Д.Донцова, свідчить про те, що гетьман не шукав в цьому власної вигоди, а діяв виключно за благородним покликом душі. Окрім того, трагічна постать І.Мазепи так зненавиджена в Росії, як згодом і в Україні, в Європі вже з XVIII ст. стала зображуватися в творах літературних класиків: Готталя, Фрейлігарта, Віктора Гюго та інших. Це не могло залишитися

³²² Донцов Д. Дух нашої давнини. – С. 165 – 166.

³²³ Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991. – С. 9.

³²⁴ Там само. – С. 10 – 11.

³²⁵ Донцов Д. Похід Карла XII на Україну. – Лондон, 1955. – С. 8 – 11.

непоміченим і не вплинути на Д.Донцова як літератора³²⁶. Цікавим фактом є те, що він в жодному разі не заперечував зв'язок старого гетьмана із Мотрею Кочубей, навпаки вважаючи його лицарською чесною І.Мазепи. Чомусь він не схотів помічати всю міфічність цих стосунків, що наймовірніше були вигадані тими самими діячами, які оголосили гетьману анафему і не знімали її близько двохсот років³²⁷.

Поразка україно-шведського союзу була спричинена багатьма нещасливими збігами і зволіканнями збоку шведів. Вона призвела до зміни геополітичної карти Європи: зникнення Шведської імперії і фатальне для багатьох європейських держав утворення сильної Російської імперії. Для України наслідками битви під Полтавою були, на думку Д.Донцова, остаточна втрата автономії і перетворення на одну з російських провінцій. Цим твердженням він цілком перегукується з думкою свого постійного хронологічно віддаленого супротивника – М.Драгоманова, який влучно називав цей період “пропащим часом”³²⁸. Та основною причиною зникнення з політичної карти Європи вільної української держави Д.Донцов все ж бачив фатальні зміни в психології козацтва, а не поразки на полях битв. Все це, і вище зазначене свідчить, що його бачення історії було максимально наближеним до державницької історіографії, адже провідну роль він надавав політичній еліті, а міжкласову боротьбу вважав другорядною за значенням. Окрім того держава в його історичних студіях виступає як основна цінність і об'єкт історичних подій.

Видатний лікар, поет та геополітик Юрій Іванович Липа (1900 – 1944) був одним з соратників Д.Донцова, а проте наважувався суперечити йому в багатьох питаннях, незважаючи на авторитет тодішнього редактора часопису “Літератуно-Наукового Вісника”. Як і в Д.Донцова, в працях Ю.Липи наявні його власні роздуми про психологічні ознаки козацтва, а також його місце в політичній історії. Останній аспект складає переважно запозичені вислови із праць провідних українських істориків, зокрема М.Грушевського та Д.Дорошенка, про що свідчать посилання автора. Проте, він часто акцентував увагу на фактах, які інші науковці вважали не надто суттєвими. Так, Ю.Липа наголошував на тому, що після занепаду династії Гедиміновичів відбулося нетривале приєднання українських земель до Польщі – “лишень на кілька десят літ”³²⁹. Тобто, Ю.Липа називаючи період з 1569 по 1648 рр. “кількома десятками літ” прагнув довести, що не багатовікові довготривалі утиски підняли народ на повстання. Український народ не міг довго стерпіти цілковиту втрату самоврядування на власних землях.

Появі козацтва, на думку Ю.Липи передувала низка причин. Одним із провідних чинників виникнення козацького стану він називав чумацтво³³⁰. Таку думку Ю.Липа підтверджував озброєністю чумацьких валок і традицією створення чумаками певних укріплених пунк-

³²⁶ Донцов Д. Гетман Мазепа в западноевропейской литературе // Украинская жизнь. – 1913. – №4. – С.58 – 69.

³²⁷ Мицик Ю. Іван Мазепа. – К., 2007. – С. 26 – 29.

³²⁸ Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654 – 1876). – К., 1992.

³²⁹ Липа Ю. Призначення України. – Нью-Йорк, 1953. – С.50

³³⁰ Там само. – С.57.

тів на своєму шляху. Також в устрої Запорозької Січі було чимало звичаїв схожих із чумацькими. З інших причин, трактованих українським геополітиком, варто відзначити “готизм”. “Готизм”, як військовий дух і звичай привнесений іраномовними кочовиками на території українських земель був пізніше залучений до створення психологічного типу козака. Саме цю засаду, на думку Ю.Липи, було протиставлено “Військом Запорозьким” “мазовецько-литовській шляхетчині”, яка була притамана полякам³³¹. Надаючи великого значення грецьким містам-державам на півдні України, Ю.Липа доводив, що побут Січі був еллінський. Доказом цього, на його думку, є епос побут і звичаї козаків, а сама Січ – виразне промислово-торговельне підприємство, деякою мірою схоже на грецький поліс³³². Проте економічна спрямованість цього утворення ні якою мірою не заважала в часи військового стану переходити до жорсткої, аскетичної дисципліни.

Поряд із козацьким “військовим духом” запозиченим у кочовиків, Ю.Липа вважав також, що військова традиція козацької державності була побудована за римським зразком. Він наводив вислів хроніста, в якому було зазначено, що українські козаки є найкращими воїнами тому що навчаються і ведуть бої за римською військовою теорією³³³. Ю.Липа не погоджувався з відомим твердженням про релігійність і “спеціальну православність” українського козацтва, яку вважав звичайною легендою. Адже, за його словами, під час повстання під проводом Я.Острянина, козацький ватажок надсилав до папи римського послів із проханням взяти козаків під протекторат Ватикану. Б.Хмельницький, на думку геополітика, теж не мав ніякої ворожості до уніатської церкви, на відміну від “обережного” ставлення до київського православного митрополита. Це питання є сьогодні надзвичайно актуальним, адже відоме наголошення на одній з головних функцій козацтва – захисті православної церкви від унії досить добре було використане для утримання українських земель під Росією.

Запорозьке козацтво, маючи величезний державотворчий потенціал, виступає в працях Ю.Липи як одна з найголовніших ланок у збереженні української зовнішньополітичної традиції. Це прослідковується в тому, кого козацтво брало за союзників, кого вважало ворогом і яку дипломатичну політику проводило. Ю.Липа вважав, що князь Д.Вишневецький впродовж тринадцяти років правління (1550–1563) започаткував і затвердив дві традиції: утримання укріпленого пункту – Січі, задля оборони земель і розвитку козацтва, а також, – використання державного суперництва задля користі козацького стану. Окрім того, всі походи і дипломатика Д.Вишневецького, на думку геополітика, були прообразом майже всіх дій наступних козацьких ватажків³³⁴. Серед них, Ю.Липа особливо виділяв Б.Хмельницького, який теж продовжив політику своїх попередників. Проте, гетьману належить один з найголо-

³³¹ Липа Ю. Призначення України. – С.105.

³³² Липа Ю. Геополітичні орієнтири нової України. – К., 1999. – С. 5–6.

³³³ Липа Ю. Призначення України. – С.80.

³³⁴ Там само. – С.129 – 130.

вніших здобутків козацької доби. Він вирішив проблему, що постала ще за Д.Вишневецького – вибір між Москвою, Польщею та Литвою, а також Оттоманською імперією. В даному питанні Ю.Липа на перше місце виводив економічний аспект, пов'язував вказані напрямки інтеграції із торговельними шляхами. Звідси і наступна його думка про те, що гетьман Хмельницький на початку повстання уклав угоду із Османською імперією завдяки давній традиції торговельних оборотів “Запорозького ордену” на Дніпрянсько-чорноморському шляху. Ю.Липа вважав цей напрямок єдино правильним, адже всі гетьмани, які його обирали, мали значні успіхи. Тому Польща і Москва всіляко намагалися відрізати українців від зазначеного напрямку. Лише із занепадом козацтва і переходом українських земель під владу Петербурга, вся торгівельну потужність України, на думку видатного геополітика, була спрямована на Волзько-Скандинавський шлях³³⁵.

Повстання під проводом Б.Хмельницького вважав Ю.Липа видатним завдяки тому, що в цей час відбувся величезний підйом української самосвідомості³³⁶. Він наголошував на тому, що поняття “українська нація” було вперше поширене цим видатним гетьманом. Окрім того, Ю.Липа пов'язував із цим повстанням одну дуже промовисту подію – призначення непереможного гетьмана України в 1650 р. володарем Росії³³⁷. І хоча, ця подія значила лише визнання того, що Б.Хмельницький опікується грецькою вірою на Сході Європи, видатний український геополітик вважав її дуже символічною.

Визначаючи причини занепаду козацької державності, він зробив висновок, що основною причиною була те ж саме, що й дозволяло козацтву виживати – його войовничість³³⁸. Вміння козаків битися “не ненавидячи”, “ворогові поклін давати”, трактування лицарськості як змісту держави – виявилось на думку Ю.Липи головними руйнівними факторами.

Ще один діяч пов'язаний із “Літературно-Науковим Вісником” – Євген Филімонович Маланюк (1897 – 1968), незважаючи на свою переважно літературну діяльність, проявив себе як публіцист і націоналістичний діяч. Він звертався до теми козацтва в своїх працях переважно з метою визначення його ролі і місця в розвитку української культури. Як і Д.Донцов, Є.Маланюк визначав козацтво як провідну верству, що виникла відразу після занепаду попередньої еліти – князівсько-дружинницької. Причому він навіть надавав більшої переваги козацтву порівняно із привнесеним варягами ладом, адже це було суто українське утворення³³⁹. Окрім того, позитивною відзнакою козацтва він вважав те, що воно згуртувало всіх “ліпших людей”: нащадків бояр, шляхтичів Речі Посполитої, міщан і “посполитих” селян. Така оцінка даного

³³⁵ Липа Ю. Призначення України. – С.51.

³³⁶ Липа Ю. Геополітичні орієнтири нової України. – С.12.

³³⁷ Липа Ю. Розподіл Росії. – Львів, 1995. – С.27.

³³⁸ Липа Ю. Призначення України. – С.131.

³³⁹ Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури // Маланюк Є. Книга спостережень: Фрагменти. – К.: Атіка, 1996. – С.116.

періоду створює враження, що Є.Маланюк, сприймав козацтво, як основу творення української нації.

На відміну від Ю.Липи, Є.Маланюк вважав, що козацтво виникло як суто мілітарне утворення, а не завдяки економічному чиннику. Він цілком погоджується з М.Грушевським, що козацтво виникло як форма самооборони і охорони народу на землях, яким загрожували татарський Крим і Османська імперія³⁴⁰. Є.Маланюк вказував, що період “кристалізації” козацтва з своєрідного військового формування у провідну українську аристократію тривав близько півтора століття. Тобто від початку, який позначився діяльністю Д.Вишневецького, який був, за його словами, представником ще старої аристократії, і до початку діяльності П.Конашевича-Сагайдачного. Щоправда Є.Маланюк вважав такий проміжок часу замалим для створення цією провідною верствою повноцінної невразливої держави.

П. Конашевич-Сагайдачний хоча й був шляхетського роду, але формування його політичної свідомості було пов'язане із Острозькою Академією. На думку Є.Маланюка, політична кристалізація українського козацтва була б неможлива без утворених на західний зразок колегіумів в Острозі, Львові і Києві. З утвердженням резиденції гетьмана Сагайдачного в Києві, це місто повернуло свій статус культурно-політичної столиці³⁴¹. Тобто Є.Маланюк вважав закінченням бездержавного періоду не повстання під проводом Б.Хмельницького, а вдалу дипломатичну політику, яку проводив П.Конашевич-Сагайдачний. Дещо схоже відношення до видатного українського гетьмана, полководця і дипломата можна знайти і у відомого дослідника козацтва Д.Яворницького³⁴².

Запорозька Січ, на думку Є.Маланюка, як і вище зазначених діячів, була схожа на лицарсько-чернечий орден, а також на “своєрідну Спарту в системі Русі-України”. Він стверджував, що Острог зі своєю освітою та Хортиця із тамтешнім вишколом – мали одне з найбільших значень як для перетворення козацтва на провідний стан, так і для здобуття державності українським народом. “Острозька біблія і закурений порохом мушкет недавнього “низовця” – це могло б бути гербом вікопомної доби на переломі XVI – XVII ст.”³⁴³. Є. Маланюк також вважав, що релігійне питання було актуальним, лише тоді, коли відбувалася боротьба козацтва із Польщею, надалі воно втратило своє значення і вже козацька держава Б.Хмельницького об'єднувала своїх громадян обох релігійних конфесій³⁴⁴. Отже, автор розумів гасло козаків про захист православ'я як офіційну причину для боротьби проти католицької Польщі.

Є.Маланюк вважав, що повстання під проводом Б.Хмельницького і побудова ним держави були можливими лише завдяки стрімко зроста-

³⁴⁰ Грушевський М. Східно-полуднева Україна в XV – XVI ст. //Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VII. – С. 23–38.

³⁴¹ Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – С.117.

³⁴² Яворницький Д. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний//Історичні постаті України. – Одеса, 1993. – С. 24–64.

³⁴³ Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – С.118.

³⁴⁴ Там само. – С.120.

ючому авторитету козацького ватажка. Смерть гетьмана, на думку літератора, сталася у момент, який був ключовим для двох подій, що могли б повністю змінити подальшу долю української нації. По-перше, в той час відбувалися завершальні події, пов'язані із війною з Польщею. По-друге, і найголовніше, знаходився на завершальній стадії договір з Карлом X Густавом, який автоматично перекреслив би можливість укладення Переяславської угоди, яка започаткувала довготривалу “хворобу” українського суспільства – малоросійство³⁴⁵.

Чимало уваги присвятив Є.Маланюк іншому видатному гетьману – І.Мазепі. Гетьман, зацікавив літератора насамперед як творець теорії сепаратизму, відокремлення від Росії – “мазепинства”³⁴⁶. В його розумінні І.Мазепа був досконалим і дуже досвідченим дипломатом, політиком і полководцем. Літератор вважав, що І.Мазепа коли наступили події 1708 – 1709 рр., вирахував усі можливі варіанти подій. Та старий гетьман, на думку Є.Маланюка, зволікав і не використовував вдалі моменти. Найголовнішим таким прорахунком була відмова надати військову підтримку повсталим проти Петра I донським козакам під проводом Кіндрата Булавіна, і навпаки допомога в його придушенні. Причиною цього літератор вважав те, що І. Мазепа зумів передбачити неминучість лиха для української державності. Саме тому він від початку своєї діяльності на посаді гетьмана стільки уваги приділив українській культурі, науці й освіті. Наділений феноменальною “історичною далекозорістю”, головне завдання для себе гетьман бачив у вихованні нового покоління, яке б змогло зберегти і перенести через найважчі часи історичну пам'ять нації. Це покоління мало б зберегти до певного часу суверенний “дух нації”³⁴⁷. Як приклад, літератор згадував діяльність автора першої конституції – Пилипа Орлика, який був вихованцем Києво-Могилянської академії, для розвитку якої віддав чимало сил гетьман І.Мазепа. Є.Маланюк не надавав вирішальної ролі в подіях, пов'язаних з українською державністю народним масам, а навпаки вважав їх місце другорядним у політичному будівництві. Натомість позицію козацьких вождів він вважав вирішальним у боротьбі за українську державність.

Отже, по-перше, українські ідеологи, розглядаючи козацтво крізь призму необхідності боротьби за самостійність України, прагнули знайти в ньому визначальні риси, які слід було залучити в протистоянні з новітніми ворогами. Тому вони вдавалися до часткової міфологізації історичних фактів. По-друге, в більшості їхніх праць з історичним спрямуванням, наявні ознаки державницького напрямку історіографії. Це спричинене часом виходу даних праць і взаємовпливом українських ідеологів та професійних істориків. По-третє, акцентування уваги націоналістичними теоретиками на певних аспектах історії козацтва могло і може сприяти поглибленому вивченню забутих або недостатньо глибоко про-

³⁴⁵ Маланюк Є. Малоросійство. – Нью-Йорк, 1959. – С.11

³⁴⁶ П'ятаченко Ю. “Риму козацького сивий марсе...”. Іван Мазепа та його доба в поезії Євгена Маланюка // Українська мова й література в середній школі, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2002. – №5. – С. 205.

³⁴⁷ Маланюк Є. *Illustrissimus dominus Мазепа. Тло і постать* // Маланюк Є. Книга спостережень: Фрагменти. – К.: Атіка, 1996. – С. 212-213.

аналізованих фактів. Прагнення довести власну точку зору в національному питанні інколи сприяло “відкопуванню” з глибин літописів та іноземних хронік цікавих поглядів на здавалося б відомі і зрозумілі події.

Ihor Stambol

Ukrainian Cossacks in the intellectual legacy of Ukrainian nationalistic ideologists of XX c.

In this article it was considered the views of Ukrainian nationalistic theorists on Ukrainian Cossacks and their role in historical process. Sources of article are ideological and geopolitical works of the theorists. It is drawn a significance of such works to development of state direction of Ukrainian historiography and researching Cossacks history.

УДК [37.015 + 06.06] В. Голобуцький “1903/1993”

Святослав Юсов

**ПРОБЛЕМАТИКА ЗАДУНАЙСЬКОЇ СІЧІ
В НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ В. ГОЛОБУЦЬКОГО**

В статті проведений аналіз основних питань з історії Задунайської Січі, що були розв’язані в наукових працях відомого історика В.Голобуцького.

Історія Задунайської Січі є, безумовно, важливою часткою козакознавства, – передусім, з огляду, на хронологічно близький до нашого часу період існування цього козацького Коша: історія останнього дає наближений до сьогодення взіреть відповідних реалій громадського життя козацької доби. Через низку причин цей період існування українського козацтва, на жаль, порівняно мало забезпечений джерельним матеріалом³⁴⁸. Така обставина змушує більш дбайливо підходити до наукової спадщини, що залишили нам попередні знавці теми; особливо ті, хто реконструював життя Задунайської Січі, опираючись на оригінальні джерела.

З 1930-х рр., коли в СРСР відбувається певна реанімація великодержавницької ідеології та офіційна політика інтернаціоналізму поступово дрейфує у напрямку до відродження російського націоналізму-патріотизму, тематика, подібна до історії Задунайського Коша, стає “не бажаною” для досліджень. Проте у самий розпал сталінського варіанта великодержавництва, як не дивно, у 1949 р. вийшло у світ в академічних “Исторических записках” дослідження видатного (в майбутньому) українського історика-козакознавця В. Голобуцького, присвячене полі-

³⁴⁸ Див.: Голобуцький В. А. Социальные отношения в Задунайской Сечи // Исторические записки. – М., 1949. – Т. 30. – С. 211; Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828 рр. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – С. 4–5; Бачинська О. Вступ // Невичерпні джерела пам’яті: Зб. наук. ст., мат-лів та републікацій / ред. колегія: О. Ф. Ботушанська, О. А. Бачинська та ін. – Том II. Задунайська Січ: До 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. – Одеса, 1998. – С. 5.